

Barta János szupplementumai

(Jegyzetek Barta János komparatistikai tanulmányainak margójára)

Jegyzeteimet két idézettel kezdem. Az első olvasási módszeremet, a szupplementaritás logikáját, a marginálisnak a középpontba helyezését értelmezi és Jonathan Cullertől származik.

A látszólag lényegtelen középpontba helyezése értelmezési stratégiaként hozza működésbe a szupplementaritás logikáját: az, amit a korábbi értelmezők a margóra száműztek vagy mellőztek, pontosan azon okokból lehet fontos, melyek folytán mellőztettek...¹

A második Barta János tudósi önarcképe, s azt a kanonizált tudós-image-t (is) világítja meg, amelyik a tudományos pályát szisztematikusan épített, összegző monográfiákban kiteljesedő gondolatrendszerként kívánja csak legitimálni.

Aki az én immár fél évszázados produkciómát nézi, az meghökken a tarkaságon és szétszórtságán. A skála többféleképpen is túl szélesre van nyitva: írtam recenziót az amerikai filozófiáról és esztétikai tanulmányt az avantgarde-ról; a legöregebb magyar író, akiről írtam, Mikes, a legfiatalabb Kassák. Műelemző szemináriumaim tematikája a görög tragédiáktól Pirandelloig ível. Jogosan vethetik szememre a koncentráció hiányát [...]

Hibám-e, erényem-e? de nyitottabbnak, bizonyos fokig fogékonyabbnak érzem magam, mint azok a bizonyos tervszerű irodalmárok; tervtelenül szinte minden érdekel irodalomban-művészetben, s abban, hogy miről írok, nemegyszer vezetett egyszerűen valami alkalom vagy a tetszés. [...] Talán nem is illene ezzel dicsekednem; ebben is van valami a tudományos kalandozásból, amelyből egységes rendszer vagy nagyobb méretű szintézis bajosan születhet meg.²

Előadásom épp ezért azt vizsgálja meg, valóban csak veszteség-e, hogy nem született ilyen irodalomtudományi szintézis Barta János pályáján, vagy – a szupplementaritás logikáját követve – találhatunk olyan nézőpontot, ahonnan ennek a „kalandozó” tudóstermészetnek épp „tervtelensége”, „eklektikus” tudományos műfajai és módszerei láthatók új fényben. Amely által aztán a kérdés úgy módosul: az-e a veszteség, hogy nem születtek szintézis-elvű monográfiák Barta János pályáján? Ezért adtam előadásomnak a „Barta János szupplementumai” címet.

Ezt a címet ugyanakkor már az észlelő olvasás tapasztalatai is inspirálták. Ahogy az emlékülésre készülvén Barta János tanulmányait olvastam, arra figyeltem föl ugyanis, hogy a tanulmányok mellékmondatai – az illusztráló magyarázatok, a kitérők, a betoldások és függelékek mennyi információt tartalmaznak, s ugyanakkor mennyire más horizontokat nyitnak meg, mint írásainak fő tézisei, vagy éppen tudományos űvre-jének centrális műfajai. A marginális műfajokba, a zárójelek és gondolatjelek közé a tudományos invenció, a filológiai, filozófiai, és művészetbölcseleti műveltség hatalmas tömbjének darabjai vannak bezárva. Barta egy-egy tanulmánya több tanulmány lehetőségét tartalmazza, alkalmi írásainak, recenzióinak úgynevezett lapszéli jegyzeteiből akár monográfiát lehetne írni. A margóra tett korántsem marginális tehát, sőt: ma olvasva Barta János írásait, mintha ezek a szupplementumok jobban (ígéretesebben) szólnának hozzánk, mint azok az elméleti meggyőződések, melyek tanulmányainak fő tengelyét alkotják. Az integráns, teljességelvű műalkotás elve, a művészszemélyiségre vagy az élménylírára alapozott teóriák, illetve az irodalom fejlődéselvű történeti modellje – Barta János gondolkodásának emez állandó premisszái a mai olvasónak egy irodalomtudomány-történeti félmúlt jelenségeként értelmezhetők, míg e gondolatrendszerek oldalágai, a kitérő megjegyzések friss aktualitással szólnak meg bennünket.

*Az összehasonlító irodalomtudomány fogalmi alapvetéséhez*³ című 1970-es tanulmányának margóján olyan potenciális tanulmányok, ma is monografikus kifejtésre érdemes ötletek vannak, mint: „Brecht és a kínai színház”, „Ady és az újromantika”, „Schiller tragikumfelfogásának kantianus-sztoikus eredete”, „a táj mint művészi konstrukció”, „naturalista törekvések és Gründerzeit-ellenállás”. Amikor pedig például az irodalmak közötti folyamatok fáziseltolódásait illusztrálja (gyors ecsetvonásokkal) ugyanebben a tanulmányban Barta János, lényegében már a többidejűségek egyidejűségéről beszél – ahogy a mai hermeneutika szóhasználatából ismerős. Ha aztán arról az olvasási tapasztalatról „ejt el” megjegyzéseket, hogyan válik transzparenssé például Babits lírája Browning vagy Swinburne felé, úgy hogy már nem (is) csak Babitsot olvassuk, azzal voltaképpen az intertextualitás olvasási tapasztalatát villantja elénk. Amikor pedig a komparatisztika alapegységének a nemzeti irodalom helyett (vagy mellett) a nem csupán nyelvi alapokon, hanem a saját-idegen mentális oppozícióján szerveződő kollektívumokat, zónákat és régiókat ajánlja (provizórikus ötletként!) Barta János, lényegében a kultúra-tudomány felé mozdítaná el az összehasonlító kutatásokat. S ugyanígy: Barta marginális ötlete elébe megy az időnek, amikor például a befogadás felől kívánja értelmezni a hatást, ahol a rokonság vonzó és az idegenség taszító hatásainak erőjátéka érvényesül, hisz ez a feltevés a hermeneutika és recepcióesztétika megértésmoделljét implikálja. Érdekes, hogy ez a tanulmány önmagát egészenben is marginálisnak minősíti egyébként, hisz az alcímbe

(*Kísérlet*) nem-autentikus kísérletként jelöli meg műfaját. S valóban – kapóra is jön az én Barta-értelmezésemnek ez az alcím – e szövegnek már az alapkoncepcióját is olyan tézis adja, amely Barta János más tanulmányainak inkább csak szupplementuma lehetne. A történeti, kultúrtörténeti folyamatok bizonyos energetikai modelljéről van szó, mely a platóni dünamisz, az arisztotelészi entelekheia fogalmából elindulva, a romantikus történeti hermeneutika s bizonyos modern művészetfilozófiák állításaival párhuzamosan (Gadamer *Igazság és módszer*ének Ranke- és Droysen-fejezetére, illetve Gottfried Boehm *Absztrakció és realitás* című tanulmányára hivatkozhatom itt⁴) úgy véli, a valóság nem annyira tárgyiasságok diszkrét sora, hanem energiák, erők és ellenerők dinamikus játéka. Hogy ez a valóságkonceptió mennyire produktív a művészeti kölcsönhatások és recepciók folyamatok leírására, azt kíválóan bizonyítja maga a tanulmány.

Barta János gyakran nevezi kitérőknek, illetéktelen kalandozásoknak egyébként más munkáit is, melyek a német irodalomról szólnak,⁵ vagy a német és magyar irodalom kapcsolatait érintik,⁶ vagy ezek párhuzamos jelenségeiről beszélnek.⁷ Ezek azonban, a Barta-szupplementumok természete szerint, nemcsak rendkívül gondolatgazdagok, hanem ma is inspirálóak.

A *Lotte Weimarban* című Thomas Mann-regény zárlatának a hungarológusi pálya margójára szorított értelmezése nemcsak plauzibilis műinterpretációt képvisel, hanem izgalmas művészetontológiai kérdést is implikál. Barta ugyanis sem nem vízióként, s nem is realitásként értelmezi a mű végén Lotte és Goethe talányos beszélgetését a hintóban, s ez azt jelenti: sem nem monologikusként, s nem is dialogikusként, hanem az ideák imaginárius szintjén (ahogy ő maga nevezi), s beszédszerkezetét a platóni dialógus dialogikusságaként olvassa. A képzelt, a tényleges, az imaginárius hármas realitásszínjét játszatja itt egybe Barta János – tanulmányának gazdag implikátumú (a fiktív és reális triviális és művészetelméletileg alkalmatlan oppozícióját átlépő) téziseként. Az ugyanakkor, hogy Barta a platóni dialógus kapcsolódását a regényben szervesen (s ez azt is jelenti ebben a művészetkonceptióban, hogy fogyatékos) applikációként, vagyis nem a mű struktúrájából adódó, immanens elemként értékeli, már olyan pont, ahol a Barta János értelmezői előfeltevésének – a műimmanencia premisszájának – korlátja (természetes korlátja) mutatkozik.

Rendkívüli szupplementumnak tarthatjuk Barta János Rilke-szövegét, melyet *Rilke-versek magyarul* címmel az 1961-es műfordításkötet recenziójaként publikált.⁸ Az érett tudós pályáján amúgy is marginálisnak számító műfaj zárójeleiben ugyancsak egy potenciális Rilke-tanulmány (sőt monográfia) van elrejtve. Méghozzá olyan, melynek megértés-premisszái az az idő tájt kanonikus „marxista” irodalomtudományi diskurzussal szemben Rilke egzisztenciálfilozófiai olvasatával érintkeznek. 1962-ben (sic!) Barta olyan művekre hivatkozik, melyek néhány évvel korábban jelentek csak meg Németország-

ban,⁹ s még izgalmasabb, hogy ez az alkalmi recenzió bizonyos mértékig már Käte Hamburger 1971-es híres *Die phänomenologische Struktur der Dichtung Rilkes*¹⁰ című tanulmányának egyes téziseit is előrevetíti.

Barta Rilke líráját „különös perspektíva-költészetnek” nevezi, melyet a „meghökkenítő rá-látások”, „kettős látások”, „perspektivikus megjelölések”, s a „szemlélet és kép párhuzamosítása, összeolvasztása” jellemez. Barta János ezen „odavetett” megjelölései mind a látással kapcsolatosak, s valóban Rilke költészetének legalábbis egy igen jelentős szakaszában a látás (schauen), látni tanulás, látni tudás mint a fenomenologikus megértés (értethetjük úgy is: Wesensschau – lényeglátás) alaphelyzete tematizálódik, s jelöli ki a versszöveg szerveződését is. Ez a rilkei versjelenség, mely Bartánál mondhatni gondolati arabeszk, a németországi Rilke-értelmezések alappillére (Käte Hamburger például egész tanulmánykötetet szentel ennek a kérdésnek). Sokértelmű lehetőséget rejtenek Bartának azok a megjegyzései is, melyeket Rilke nyelvi eljárásaira vonatkoztatva tesz. Az elvont fogalmak főnevesítése (ahogy ő mondja: „mitizálása” – ma úgy mondanánk: szubsztancializálása) vagy a segédigék nominalizálása Barta szerint olyan eljárások, melyek e költészetben a „konkrétum és absztraktum közötti lebegés”-t állandósítják. Olyan eljárásokként is, melyek ezt a lírát – hermeneutikai fogalommal – saját nyelviségébe zárják. Barta azt mondja erre a jelenségre: „nagyon német költő Rilke”. Vagyis: ez a megjegyzés azt is implikálja, hogy Rilke költészetét a német nyelv impulzusai és lehetőségei legalább annyira preformálják, mint bizonyos nem-nyelvszerűnek látszó bölcséleti elemek. Fordíthatatlansága is inherens minőség ezzel, amint erre Barta maga is kitér. Mint mondja, „a rilkei költészet a mi nyelvünkön egy jó árnyalattal konkrétabb, de egyszerűbb is”. Érinti a recenzió a Rilke-vers kompozíciós technikájának kulcsát is, az abszolút kezdést (Barta „kiemelő verskezdés”-nek nevezi), mellyel Rilke nem úgynevezett életszerű lírai szituációval intonálja szövegeit, hanem azt a hatást kelti, mintha egy folytonos verstörténés épp hallható, épp textualizált fázisa volna „csupán” az aktuálisan olvasott szöveg. Hogy aztán az alkalmi recenzió még olyan kérdések horizontját is megnyitja bizonyos betoldásaiban, mint a fordítás, a műfordítás interpretációs természete, mint ezen interpretáció ab ovo „hűtlen hűsége” (ami a megértés paradoxalitását – azt, hogy a megértés átértelmezésként lehetséges – jelenti), vagy azt, hogy amit műfordításként olvasunk, az valamilyen *dazwischen* a fordított és a fordítás szövege között – vagyis hogy a műfordítás hermeneutikai probléma, s így a műfordítást (is) vizsgáló komparatistikának hermeneutikai horizontja is van – olyan gondolatcsírák (vagy gondolat-esszenciák), melyek különlegesen ellenpontozzák Barta versolvasásának itt-ott leegyszerűsített passzusait. Az irodalomtudományi előfeltevésekből adódó olyan lapszusokra gondolok, ahol a tartalom–forma kettőse, vagy az élménylírai dekódolás vezeti az értelmezőt. Például ilyenformán: „Persze maradandó tartalmát tekintve nem

volna ez a lírai világ olyan bonyolult. Igaz, az alkotó élményi világa elég konfliktusos, [...] lényeges mondanivalója mégis valami végtelenül gyöngéd életszeretet, amely elsősorban az élet elesettjeit és a természetet, aztán és főként pedig a »dolgozók«, a »tárgyak« oly gazdag világát foglalja magába; [...]. Mi teszi hát ezt a mondanivalót költői megjelenésében olyanná, hogy egy-egy versének, szavának, szimbólumának értelmezése körül nem tudunk dűlőre jutni?» (Nem mintha ismeretlen volna a németországi germanisztikának még későbbi Rilke-írásaiban is e költészet rejtélyét az úgynevezett mondanivaló egyszerűségének és a forma bravúrájának keverékeként olvasni.)

S folytathatnánk a sort Barta János más komparatistikai tanulmányaival (legelsőbben a magyar és a német irodalmi kapcsolatokat tárgyaló *Magyar és német realizmus Arany korában* (németül *Die ungarische Literatur und der poetische Realismus* címmel),¹¹ melyben bizonyos teoretikus előfeltevések és marginálisnak tetsző részletmegfigyelések hasonló kontrapunktikája figyelhető meg. Az időbeli korlátok miatt azonban egyelőre ennyi illusztráció is elegendő lehet talán.

Nem azt kívánom mondani ezzel, hogy Barta János tudósi életművének van egy korszerűtlen főtengelye és egy korszerű melléktengelye. Úgy látom inkább – Kulcsár Szabó Ernővel némileg ellentétben (az *Egyéniség a megértés horizontváltásában* című tanulmányának arra az implikátumára célzok, mely szerint Barta János életművét nem vitte kényszerpályára a szocialista kultúraideológia)¹² –, hogy Barta János tudományos értekezéseinek ezek a mellékágai az elfojtott – úgy értem, az akkori tudománypolitikai diskurzusban meg nem írható – zónái, melyek ma épp azon okokból tetszenek fontosnak, „melyek folytán mellőztettek”. S nem is csak intézményi repressziót értek ezen, hanem azt, hogy az a nyelv, melyet Bartának ezek a megjegyzései – szupplementumai – implikálnak, oly idegenként hathatott az ötvenes-hatvanas években, hogy még nyelvként (szaktudományos diskurzusként) sem értették volna, egész pontosan nem is akként értették. Barta János szövegeinek szupplementumai az akkori tudományos diskurzusban is csak szupplementumként jelenhettek meg és úgy is viselkedhettek. Nem véletlen, hogy ezek az alapvető mellékességek – *kardinális margináliák* – nem is a közvetlen tanítványok, hanem egy későbbi tudósgeneráció, legfőképpen talán épp a mai magyar hermeneutikai iskola (Kulcsár Szabó Ernő és tanítványi köre) munkáiban váltak *fő szövegekké*. Ami azt is jelenti, hogy Barta János tudósi életművének hermeneutikai és összehasonlító művészettudományi implikáit talán először jelenkorunk folytatja (és folytathatja). Az intuíciónak az „elmélet fényeivel irányt adó”¹³ tudós az elméletalkotásnak adhat ma inspirációt.

1 Jonathan CULLER, *Dekonstrukció*, Bp., 1997, 198.

2 BARTA János, *Önarckép* = *Uő, Évfordulók. Tanulmányok és megemlékezések*, Bp., 1981, 400–401.

3 Helikon, 1970, 2, 139–151.

4 Hans-Georg GADAMER, *Igazság és módszer*, Bp., 1984, 153–160. Gottfried BOEHM, *Absztrakció és realitás. Művészet és művészetfilozófia a modernitás korában*, Athenaeum, 1991, 1, 115.

5 BARTA János, *Vision oder Wirklichkeit? Über die Schlusszene der Lotte in Weimar*, Német Filológiai Tanulmányok, 1975, 17–26. BARTA János, *Die Forderung des Tages*, Thomas Mann, Nyugat, 1929, 747–749.

6 BARTA János, *Deutsche Literatur in Ungarn*, Ungarische Jahrbücher, 1927, 236–239. = *Uő, Rilke-versek magyarul*, Alföld, 1962, 2, 115–121.

7 BARTA János, *Magyar és német realizmus Arany korában*, ItK, 1967, 615–621. = *Uő, Die ungarische Literatur und der poetische Realismus. Studien zur deutsch-ungarischen literarischen Beziehungen*, Berlin, 1969, 312–339.

8 BARTA János, *Rilke-versek magyarul*, 115–121.

9 Else BUDDEBERG, *Rainer Maria Rilke. Eine innere Biographie* (1955), illetve Otto Friedrich BOLLNOW *Rilke-kötetére* (1956) – bár a maga Rilke-interpretációjában keveset vett át ezekből a tanulmányokból Barta János.

10 Käte HAMBURGER, *Die phänomenologische Struktur der Dichtung Rilkes*, Käte HAMBURGER (Hg.), *Rilke in neuer Sicht*, Stuttgart, 1971, 83–159.

11 Adatait lásd a 7. jegyzetnél.

12 KULCSÁR SZABÓ Ernő, *Az egyéniség – az olvasás horizontváltásában. Vonások Barta János szellemi arcképéről* = *Uő, A megértés alakzatai*, Debrecen, 1998, 132–148.

13 „Ami tanulmányaimat illeti, a témaválasztás egy kicsit mindig inspiráció dolga volt nálam. És most hadd valloim be ezeknek az inspirációknak egyik titkát [...]. Szóltam már róla, hogy filozófiát, irodalomelméletet, karakterológiát mindig olvastam; tudtam, hogy nem leszek elméletíró, de az elmélet fényével próbáltam a magam intuíciójának irányt adni” – írja *Önarcképében* (*Évfordulók*, 401.).